

Оксана Кондратчук,

студентка 5 курсу

ННІ філології та журналістики

(Житомирський державний університет).

Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**

кандидат філологічних наук, доцент.

НАЗВИ КОМАХ У ГОВІРКАХ ОВРУЦЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано найменування комах, їх етимологію; визначено мотиви номінації ентомологічних назв у досліджуваних середньополіських говірках Овруцького району.

Комахи – це наземні та водяні членистоногі, тіло яких поділене на голову, груди та черевце. У комах три пари кінцівок на грудному відділі тіла [5, с. 402].

Шестиногі членистоногі споживають мільйони тонн органічних речовин. На одного жителя Землі припадає приблизно 250 млн. різних комах. Отже, кожен із нас постійно пов'язаний прямо чи опосередковано з трьомастами кілограмами цих істот [5, с. 402].

Комахи – надзвичайно численний і поширений клас тварин. Тому вони потребують не менш докладного вивчення, ніж звірі, птахи чи рослини. Такі дослідження повинні здійснювати не тільки вчені-зоологи чи ентомологи, а й лінгвісти-діалектологи.

Актуальність нашої розвідки зумовлена тим, що ентомологічна лексика говірок Середнього Полісся досі не була предметом спеціального наукового дослідження.

Мета статті – проаналізувати назви комах, зафіксовані в говірках Овруцького району Житомирської області, визначити їх етимологію та мотивацію й простежити функціонування аналізованих номенів в інших зонах українського діалектного континууму, зокрема в західнополіських говірках.

У досліджуваних говірках Овруцького району Житомирської області комаха *метелик* має назви *ме'телик* (Г., С., Ч.), *ма'т'ел'ік* (Л.), *м'е'тел'ік* (К.), *ме'тел'ік* (М.), *'бабочка* (Г., К., С., Ч.), *ма'тел'ік*, *'жоўт'ен'к'ііе ма'тел'ік'і* (Т.), які є відіменниковими суфіксальними дериватами, утвореними за допомогою зменшено-пестливих суфіксів, хоча в говірках відбулося явище дедемінутивізації. Остання лексема – складне аналітичне утворення, мотивоване кольором одного з різновидів метелика, очевидно, жовтянки чи лимонниці, які є поширеними на Поліссі.

Слово *метелик* має досить цікаву етимологію. Воно походить із псл. *motylъ*, *metylъ* «жук, метелик, що заводиться у бруді, гною», похідне від *mot-* (*met-*) «гній, покидьки» (пор. р. помёт «тваринний послід», стсл. *мотыло* «гній»), пов'язаного з *metali* «кидати». У кінці праслов'янського періоду назва *метелика* була вторинно зближена з дієсловами *metali se* «метатися», *motati se* «мотатися» (за характером літання); безпосереднє виведення псл. *metel* (*motylъ*) «метелик» від *metati* (*motati*) [2, III, с. 449-450].

Л. Чирук фіксує аналогічні лексеми з виразними фонетичними особливостями західнополіського діалекту в західнополіських говірках, але у зв'язку з обстеженням нею значної кількості говірок наявні й інші назви: *ми'телик*, *'мотил'*, *мо'тилка*, *моти'л'ок*, *пири'п'ілка*, *папи'нух*, *попил'нушка*, *'бабка*, *'л'ал'очка*, *'в'ід'ма* [4, с. 37]. Г. Аркушин у «Словнику західнополіських говірок» представляє ще й такі назви на позначення метелика: *'бабушка*, *ма'т'ій*, *мете'л'ух*, *ме'т'ілка*, *м'іт'ілка*, *му'телик*, *му'т'ілка*, *пепе'н'юх*, *пере'пилочка*, *переп'ілка* [1, I, с. 6, 307, 325, 310, 315, II, с. 35, 39, 72]. В інших поліських говірках ця комаха номінується *ма'тел'*, *ма'тил*, *ма'тил'* [3, с. 73, 130, 157], що свідчить про спорідненість поліських говорів у номінації цієї комахи, водночас територія кожного діалекту відрізняється специфічними фонетичними рисами, які характерні саме для цього ареалу.

На позначення *мурахи лісової* в досліджуваних говірках відзначено лексеми *жи'л'омѠтк'і* (Г., С., Ч.), *му'рашк'і* (Г., С., Ч.), *му'рашка* (Л.), *мура'веї* (К.), *жи'вул'ка* (М., К.), *'чорни'іе коз'ли'* (С., Ч.), *му'рашк'і земл'а'ни'іе* (Т.),

му'рашк'і 'чорни'їе (Г., Б), *жи'вул'ка ма'лен'ка* (М.). Номінант *жи'вул'ка* утворений суфіксальним способом, мотивом номінації якої послуговує спритність і швидкість комахи. Лексеми *'чорни'їе коз'ли'*, *му'рашк'і 'чорни'їе*, *жи'вул'ка ма'лен'ка* – це складні аналітичні утворення, мотивовані зовнішнім виглядом, оскільки, за свідченням інформаторів, ця комаха є маленькою, має чорний колір і продовгуваті рижки. Назва *му'рашк'і земл'а'нийе* утворена поєднанням іменника та прикметника, який указує на місце знаходження комахи, життя якої пов'язано з перебуванням у землі.

В етимологічному словнику відзначено, що лексема *мураха* походить із псл. *morv-j. Слово споріднене з ірл. *moirb*, дісл. *maug*, дінд. *vamrah*, лат. *formica*, слн. *mravlja*, нл. *troja*, полаб. *morvë*, болг. *мрава* [мравка], м. *мрава*. Етимологи пояснюють, що др. *моров- змінилось у мурав-, очевидно, під впливом мурава «моріг» [2, III, с. 535-536].

У західнополіських говірках Л. Чирук на позначення *мурахи лісової* зафіксувала назви *му'раха*, *мура'веї*, *ко'маха*, *ко'вал'* [4, с. 45]. Такі ж лексеми представлено в «Словнику західнополіських говірок» Г. Аркушина [1], але в «Словнику поліських говорів» П. Лисенка лексем на позначення цієї комахи не виявлено [3].

У досліджуваних говірках комаха *блочиця-солдатик* має назви *кляп* (Г., С., Ч.), *по'жарн'ік* (Г., С, Ч., М., К., Б.), *сол'дат'ік* (Г., С., Ч., К.). Лексема *по'жарн'ік* – це суфіксальне метафоризоване утворення, мотивоване зовнішнім виглядом, оскільки така комаха, за свідченням інформаторів, має червоний колір і подовжену форму тулуба; лексема *сол'дат'ік* – метафоричне перенесення, утворене суфіксальним способом. Л. Чирук відзначає такі ж найменування цієї комахи [4, с. 83].

У досліджуваних говірках комаха *тедзь* має спільнокореневі назви, які демонструють формальну варіативність на фонетичному та словотвірному рівнях: *тедз* (Г., Ч., Л., С., Б., Т., К.), *та'дзи* (К.), *тед'зон* (М.).

Слово *тедз* в українську мову запозичене з польської, на що вказує наявність звука *г* відповідно до псл. *g*. Безсумнівними відповідниками до псл.

[*gъzъ (*gyz-)] є тільки лит. *guzeti* «поспішати, бігти юрбою», (пор. п. [gzi] «швидко летить»), [guza] «купа комах», [guzulus] «рій мурашок, комах»; пов'язувалося також з лит. *kusti* «рушити», ч. *ksenec* «молоді плазуни; мальки»; деякі дослідники вважають псл. *gъzъ звуконаслідувальним [3, I, с. 489].

Зауважимо, що така лексема на території Західного Полісся має інші фонетичні відповідники. У західнополіських говірках Л. Чирук фіксує такі варіанти назви цієї комахи: *тез'*, *т'і'зун*, *здрик* [4, с. 111]. Г. Аркушин у «Словнику західнополіських говірок» відзначає інші номени: *бомк*, *др'ік* [1, I, с. 27, 143]. Водночас П. Лисенко в «Словнику поліських говорів» подає такі лексеми: *'вад'ен'*, *дзег*, *здруок*, *зик* [3, с. 39, 66, 82, 83].

Комаха *овід* репрезентована такими назвами: *вад* (Г., С., Ч., Т., Б., М.), *'овод* (К.), *сл'е'нак* (Л., Т., Б., К.), *сл'е'пец* (К.), *с'ле'нак* (С., Ч.). Лексема *вад* є фонетичним варіантом від *овід*, утвореним відкиданням початкового голосного та перетворенням кореневого *і* → *а*; *'овод* – шляхом перетворення кореневого *і* → *о*, що є виразною рисою середньополіських говірок. Номінанти *с'л'енак*, *сл'е'пец*, *с'ле'нак* є відад'єктивними суфіксальними дериватами. За свідченням респондентів, мотивувальною ознакою в цьому разі є зовнішній вигляд комахи, а саме великі очі, які через червонуватий колір здаються хворими, запаленими.

Як зазначають етимологи, *овід* «гедзь, *Nuroderma bovis* L.» – результат видозміни первісної форми [овад], походить із псл. *ovadъ* в умовах акаючих говорів (як прояв гіперизму) або через зближення з іменником *вода* [2, IV, с. 150].

Такі номени відзначені на інших теренах українського діалектного континууму, зокрема в західнополіських говірках, але наявні й інші найменування та низка фонетичних варіантів від зазначених лексем: *'овад*, *о'вад*, *вад*, *бомк*, *'вад'ен'*, *у'вад* [4, с. 113; 44, с. 39, 218].

Комаха *гнойовик* репрезентована назвами *жук гоў'н'аниї'*, *смерд'у'ха*, *жук-гнойо'в'ік* (Г., С., Ч.), *гнойо'в'ік* (М.), *гнойо'в'і жук*, *'муха гнойо'ва* (К., Л.), *во'н'учка*, *гоўно'воз* (Г., Ч., С.), *'чор'ниї жук* (Т., Б.). Лексеми *жук гоў'н'аниї'*, *гоўно'воз*, *'чор'ниї жук*, *'муха гнойо'ва* – складні утворення, мотивовані

зовнішніми ознаками та місцем знаходження, оскільки така комаха, за свідченням респондентів, має неприємний запах і постійно перебуває там, де є гній. Назви *смерд'у'ха*, *во'н'учка* – однослівні суфіксальні віддієслівні утворення, мотивовані призначенням і здатністю комахи мати неприємний запах у зв'язку зі сферою її існування. У західнополіських говірках така комаха має найменування *гнойо'вик*, *гн'ї'ник*, *жук*, *смерд'ух* [4, с. 116; 7, II, с. 158].

Сема «*попелиця*» представлена аналітичними назвами *попе'луха б'й'єла*, *попе'луха 'си'ва* (Г., С., Ч.), мотивованими за зовнішніми ознаками, та однослівними варіантами: *попе'ли'ца* (Г., С., Ч.), *попе'л'їца* (Б., К., М., Л., Т.), *попе'л'їха* (Т.), *попе'луха* (К., Ч.), *попе'лушка* (К.), з яких перші дві – фонетині модифікації лексеми, інші – лексеми, утворені суфіксальним способом. *Попе'лушка* – відіменниковий суфіксальний дериват, утворений за допомогою зменшено-пестливого суфікса.

Етимологи пояснюють, що *попелиця* «тля, Aphididae» пов'язане з попіл. Назва зумовлена, очевидно, сіро-білим кольором пилку, подібним до попелу, який покриває попелицю [2, IV, с. 515].

Зауважимо, що така лексема не зазначена ні в «Словнику західнополіських говірок» Г. Аркушина, ні в «Словнику поліських говорів» П. Лисенка, водночас її з різними фонетичними видозмінами фіксують дослідники інших поліських говорів: *попи'лиц'а*, *попил'ниці'а*, *попе'л'у'ха*, *тл'а* [4, с. 121].

Отже, опис ентомологічних назв у говірках Овруцького району Житомирської області дає підстави стверджувати, що ця номенклатурна група становить невід'ємну ланку діалектної лексики, пов'язаної з живою природою. Спільність виявлена на основі мотиваційних ознак, способів і засобів номінації, метафоричного використання окремих лексем, що свідчить про єдність поліського діалектного континууму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1-2

2. Етимологічний словник української мови: У 7 т.– К.: Наук. думка, 1982 - 2012. – Т. 1-6
3. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 261 с.
4. Чирук Л. М. Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 152 с.
5. Чирук Л. М. З історії вивчення ентомологічної лексики // Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов'янському контекстах / Волинь філологічна: Текст і контекст / [упоряд. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 2. – С. 402-407.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

ОВРУЦЬКОГО РАЙОНУ

Б. – с. Бондарівка

М. – с. Можари

Г. – с. Гладковичі

С. – с. Селище

К. – с. Красилівка

Т. – с. Теклівка

Л. – с. Лучанки

Ч. – с. Чернещина